

PAMĚŤ HŘBITOVŮ
SEPULKRÁLNÍ PAMÁTKY
NĚKDEJŠÍCH SUDET

KATALOG VÝSTAVY

Jitka Bílková
Petra Hečková (ed.)

Pardubice 2022

Obsah

Předmluva	5
Zkratky autorů textů a fotografií	7
1 TEORETICKÉ STATĚ.	9
1.1 Německé obyvatelstvo českých zemí (<i>Jiří Stočes</i>)	11
1.2 Hřbitov v kulturní krajině a kulturní krajina hřbitova (<i>Pavel Panoch, David Pecháček</i>)	63
1.3 Region, regionální kultura, regionální osobnost (<i>Jitka Bílková</i>)	71
1.4 Náhrobní poezie: K sběru německojazyčných náhrobních nápisů v někdejších Sudetech (<i>Jitka Bílková, Daniela Blahutková</i>)	85
1.5 Podoba hrobového místa, jeho vegetace a výzdoba: Terénní výzkum hrobových míst na hřbitově na Křížovém vrchu v Moravské Třebové (<i>Lucie Bartůňková</i>)	133
1.6 Fotokeramika na náhrobcích do roku 1945 (<i>Lucie Bartůňková</i>)	143
1.7 Mozaikářská produkce zahraničních firem pro sepulkrální památky v Sudetech (<i>Vladislava Říhová, Zuzana Křenková</i>)	149
1.8 Materiálová diverzita náhrobků a jejich poškození: Příklad hřbitova v Moravské Třebové (<i>Zuzana Auská</i>)	167
2 KATALOGOVÁ ČÁST (PRŮVODCE VÝSTAVOU)	175
2.1 MÍSTA	177
2.1.1 Proměny hřbitovů od 18. století do roku 1945	178
2.1.2 Sudetské hřbitovy po roce 1945: od zavržení po pietní obnovu	182
2.1.3 Hřbitovní architektura	188
2.1.4 Vegetace na hřbitovech	194
2.2 LIDÉ.	205
2.2.1 Pauline Bäuml, Horšovský Týn	206
2.2.2 Carl Chiari, Šumperk	207
2.2.3 Heinrich Johann Marie von Coudenhove-Kalergi, Poběžovice	208
2.2.4 Alois Czerny, Moravská Třebová	210
2.2.5 Johann Etrich, Trutnov	212
2.2.6 Eduard Fischer, Všeruby.	213
2.2.7 Wenzl (Wenzel) Flossmann, Kladruby	214
2.2.8 František (Franz) Hlavsa, Kladruby	215

Paměť hřbitovů: Sepulkrální památky někdejších Sudet. Katalog výstavy

Editorky: Jitka Bílková, Petra Hečková

Autoři textů a fotografií: Zuzana Auská, Simona Baranová, Lucie Bartůňková, Jitka Bílková, Daniela Blahutková, Petra Hečková, Monika Jeschkeová, Zuzana Křenková, Irena Kučerová, Jitka Paitlová, Pavel Panoch, David Pecháček, Milan Rychlý, Vladislava Říhová, Jiří Stočes, Jan Vojtěchovský, Pavel Voltr, Lada Wagnerová, Vladimír Wagner

Recenzovali: Doc. PhDr. Pavel Šopák, Ph.D., Mgr. Martin Jabůrek, Ph.D.

Schváleno Ediční radou Fakulty restaurování Univerzity Pardubice

Publikace vznikla v rámci projektu MK ČR NAKI II *Paměť hřbitovů: průzkum a dokumentace pro udržitelnou péči o sepulkrální památky v oblasti někdejších Sudet* (č. DG20P02OVV014).

Univerzita Pardubice, Pardubice, 2022
ISBN 978-80-7560-447-7

Návrh obálky: Vojtěch Krajíček
Motiv na obálce: postava truchlícího anděla na náhrobku ve Zdobnici v Orlických horách.

2.2.9 Michael Hornsteiner, Kladruby	216
2.2.10 Gustav Jungbauer, Horní Planá	218
2.2.11 August Kaiser, Javorník	219
2.2.12 Filipp Klein, Jeseník	220
2.2.13 Friedrich Kolenati, Malá Morávka	221
2.2.14 Julius Langer, Svitavy	222
2.2.15 Adalbert Niesel, Travná	223
2.2.16 Vincenz Priessnitz, Jeseník lázně	223
2.2.17 Guido Rotter, Vrchlabí	225
2.2.18 Johann a Emmanuel Schrothové	226
2.2.19 Julia Silva-Taroucca, Pohled	227
2.2.20 Max von Spaun, Rejštejn	229
2.2.21 Franz Spina, Městečko Trnávka	230
2.2.22 Johann Steinbrener, Vimperk	232
2.2.23 Alois Utner, Javorník	234
2.2.24 Konstantin Zephyrescu, Šumperk	235
2.3 HROBY A NÁHROBKY	237
2.3.1 Proměny náhrobků v 19. století a do roku 1945.	238
2.3.2 Barokní a antická tradice	244
2.3.3 Křesťanské motivy a romantické návraty k přírodě	248
2.3.4 Materiálová diverzita náhrobků	256
2.3.5 Vzpomínky ve fotokeramice	266
SUMMARY	271
SEZNAM ZDROJŮ	273
REJSTŘÍKY	297

Předmluva

Sepulkrální památky a historické hřbitovy jsou tradičním předmětem laického i odborného zájmu, často motivovaného chápáním hřbitova jako místa, na němž je koncentrována historická paměť konkrétního regionu či obce. Historický hřbitov se svými náhrobky tak představuje svérázný historický pramen, který uchovává cenné informace o životě a osudech běžných lidí, jejich životním standardu, soudobé módě, hospodářském vývoji dané oblasti. Samotné náhrobky mohou být i zajímavými řemeslnými nebo dokonce výtvarnými uměleckými díly a odrazem vývoje umění dané doby. Přesto tyto cenné historické prameny a památky dosud stály mimo soustředěnou odbornou pozornost a na řadě míst jsou ohroženy zánikem.

Toto nebezpečí se zdaleka netýká pouze hřbitovů opuštěných a zdevastovaných, ale především aktivních, intenzivně využívaných pohřebišť. Každý rok se fond historicky a umělecky cenných náhrobků ochuzuje o hroby dnes už zapomenutých osobností, o umělecká díla regionálních sochařů minulých generací nebo o zajímavé doklady řemeslného zpracování, použití zapomenutých technik nebo unikátního materiálu. K těmto ztrátám dochází nejen kvůli nedostatečné údržbě a vědomému ničení či krádežím, nebo mnohem častěji nevhodným zacházením z nedostatku zájmu a vědomí kulturní hodnoty těchto objektů.

Výstava se zaměřuje na příhraniční regiony České republiky, kde došlo v moderní historii k výraznému přerušení kontinuity osídlení, která se projevuje také na hřbitovech. Od března 2020 do poloviny roku 2022 se tým odborníků zaměřil především na dokumentaci existujících i zaniklých hřbitovů v oblasti jihozápadních Čech a dále na oblasti severní Moravy a západního Slezska, stejně tak jako na oblast východních Čech a Sudet na tzv. česko-moravském pomezí.

Katalogovou část, která je de facto průvodcem výstavy, doprovází teoretické statě koncipované jako komplexní studie zaměřené na dílčí aspekty problematiky sudetských hřbitovů. Úvodní kapitola „*Německé obyvatelstvo českých zemí*“ se zaměřuje na základní historické skutečnosti provázející soužití české a německé populace zvláště v 19. a v první polovině 20. století. Přibli-

žuje také vývoj pojmu „Sudety“ od čistě geografického označení až po snahy o nové politické uspořádání oblastí s převažujícím německým obyvatelstvem.

Kapitola „*Hřbitov v kulturní krajině a kulturní krajina hřbitova*“ představuje proměny koncepce hřbitova v rámci životního prostředí člověka 19. století. Hřbitovy dnešního typu jsou na území Česka z pohledu celkové historie relativně mladou záležitostí. Zásadní impuls přinesla teprve doba barokní, kdy se kostely, a s nimi i hřbitovy staly dominantami kulturní krajiny. A poté doba osvícenská, která umožnila uvolnění vazby kostel – hřbitov a konstituci velkokapacitních hřbitovů dle nových hygienických pravidel.

Od lokalit k osobnostem zemřelých se dostáváme ve 3. a 4. kapitole knihy. Kapitola „*Region, regionální kultura, regionální osobnost*“ shrnuje dřívější diskusi k problematice vymezení regionu jako kulturně-historické entity a definice pojmu regionální osobnosti. Představuje tak rozsáhlý teoretický úvod ke katalogové části 2.2 Lidé a vybraným medailonům hrobů více než dvou desítek osobností regionálního i nadregionálního významu. Kapitola „*Náhrobní poezie. K sběru německojazyčných náhrobních nápisů v někdejších Sudetech*“ se zaměřuje na podoby náhrobních nápisů, způsobů jejich použití a literárních zdrojů, které inspirovaly svéráznou hřbitovní poezii především v německojazyčné oblasti. V rámci systematického přehledu daného jednotlivými náměty nápisů je prezentován epigrafický materiál z více než stovky dokumentovaných hřbitovů.

Kapitola „*Podoba hrobového místa, jeho vegetace a výzdoba: Terénní výzkum hrobových míst na Křížovém vrchu v Moravské Třebové*“ představuje význam hřbitova a jednotlivých hrobových míst jako svébytného prostoru a prostředí pro uplatnění hřbitovní zeleně. Samostatná pozornost je věnována také výtvarné úpravě hrobových míst, jejich oplocenek a dalšímu mobiliáři (květiníky, rámy). Kapitola „*Fotokeramika na náhrobkách do roku 1945*“ nastiňuje základní informace o technice, který se stala od svého patentování v roce 1854 charakteristickou součástí výzdoby náhrobků. Stručně je představena činnost některých ateliérů zabývajících se výrobou fotokera-

miky a také způsoby, jakými byli lidé na portrétech zachycováni, včetně dnes již neobvyklých portrétů zesnulých.

Výtvarnou technikou, která se v prostředí sudetských hřbitovů uplatnila mnohem vzácněji, byla mozaika. Kapitola „*Mozaikářská produkce zahraničních firem pro sepulkrální památky v Sudetech*“ představuje některé realizace nejvýznamnějších středoevropských mozaikářských dílen, jako byly firmy Tiroler Glasmalerei- und Mosaikanstalt, Königlich Bayerischen Mosaik-Hofkunstanstalt, Puhl & Wagner nebo Wiener Mosaikwerkstätte.

Poslední z kapitol teoretické části nazvaná „*Materiálová diverzita náhrobků a jejich poškození: Příklad hřbitova v Moravské Třebové*“ se zabývá materiály použitými na náhrobcích v oblasti Sudet do první poloviny 20. století. Rozmanitost materiálů, vzhledem k jejich odlišné odolnosti vůči degradaci, je důležitým momentem při plánování zachovné činnosti. Hřbitov v Moravské Třebové byl zvolen jako reprezentativní příklad kvůli tomu, že se na místních sudetských náhrobcích vyskytuje celá škála tradičně využívaných materiálů v obvyklých kombinacích a v různém stavu zachování. Na jednotlivých příkladech hrobů hřbitova v Moravské Třebové je možné popsat typická poškození, kterými materiály v tomto typu expozice trpí.

Cílem stejnojmenné výstavy v Muzeu dřevařství v Dlouhé Vsi, k níž byl tento katalog vydán, je představit téma historických hřbitovů na příkladu někdejších Sudet. Tedy v oblasti, kdy došlo v moderní historii k radikálnímu narušení kontinuity jazykové i kulturní. Pestrá a mnohotvárná

problematika je představena formou obrazového průvodce výstavou ve druhé části ve třech tematických okruzích: MÍSTA – LIDÉ – HROBY A NÁHROBKY.

Tematický okruh MÍSTA seznamuje diváky s fenoménem historický hřbitovů s tím, jak se vyvíjely od josefinských reforem pohřbívání až do poloviny 20. století. Představeny budou jejich typické znaky, architektonické prvky, ale také dosud okrajově řešené téma vegetace na hřbitovech. Tematický okruh LIDÉ se věnuje problematice osobností zemřelých a některým otázkám jejich výzkumu (včetně tématu vojenských hrobů a kenotafů, problematice nápisů). Formou výběru dvou desítek regionálních osobností chceme také nastolit některé otázky, které dnes souvisí s definicí regionální osobnosti: Jak dnes chápeme region? Co je to osobnost? Jedná se o pojem relativní? Nebo nám má odkaz těch, kterých si vážila jejich vlastní doba, stále co říci? Tematický okruh HROBY A NÁHROBKY ve stručném přehledu představuje náhrobek jako specifický objekt studia, ať už z hlediska použitého materiálu, charakteru a techniky provedení, výtvarného stylu nebo ikonografie.

Sepulkrální památky moderního období, 19. a první poloviny 20. století, je téma svou šíří nesmírně rozsáhlé a nebylo možné věnovat podrobnost všem otázkám. Cílem tohoto katalogu je povzbudit a vyprovokovat badatelský zájem, ale především seznámit širokou veřejnost s tématem tak známým, a přitom dosud málo prozkoumaným.

Zkratky autorů textů a fotografií

DB = Daniela Blahutková

DP = David Pecháček

JB = Jitka Bílková

JS = Jiří Stočes

LB = Lucie Bartůňková

LW = Lada Wagnerová

MJ = Monika Jeschkeová

MR = Milan Rychlý

PH = Petra Hečková

PP = Pavel Panoch

PV = Pavel Voltr

SB = Simona Baranová

VŘ = Vladislava Říhová

VW = Vladimír Wagner

ZA = Zuzana Auská

Autory použitých fotografií jsou dále: Jitka Paitlová, Irena Kučerová, Jan Červinka a Jan Vojtěchovský.

1. TEORETICKÉ STATĚ

Hřbitov v Knapovci
(okres Ústí nad Orlicí). Foto: PP.

1.1 Německé obyvatelstvo českých zemí

Jiří Stočes

Předmětem zájmu této publikace jsou (sudeto) německé hřbitovy a hroby, které do dnešních dnů ve více či méně dochované a udržované podobě připomínají skutečnost, že tomu není zase až tak dávno, kdy v českých zemích žilo početné německé obyvatelstvo. Nucené vysídlení jeho drtivé většiny v letech 1945-1946, označované na české straně dosud nejčastěji za „odsun“, na německé za vyhnání (Vertreibung),^[1] znamenalo bez nadsázky největší migrační pohyb v české kotlině od dob stěhování národů. Z Čecha a Moravy byly deportovány či donuceny odejít zhruba tři milióny českých Němců, kteří zde žili po celá staletí.^[2]

Cílem této přehledové úvodní kapitoly je připomenout základní historické skutečnosti provázející soužití české a německé populace i jeho tragický konec. Samozřejmě nemůže jít o detailní studii, která by řešila konkrétní otázky česko-německého soužití a následného konfliktu. K této problematice ostatně dnes již existuje natolik rozsáhlá literatura (a zdaleka nejen v češtině a němčině), že už jen její tištěná bibliografie by možná mohla mít stejný rozsah jako celý tento katalog. Značná míra zobecnění ovšem nejen v tomto textu nutně vede k zjednodušení a do jisté míry i k předkládání řady tezí a interpretací, které nemohou být s ohledem na omezený rozsah důkladně podepřeny argumenty. Ne nadarmo proto historikové považují tvorbu syntetického textu zpravidla za obtížnější než analytickou studii k nějakému dílčímu tématu.

Školeny historik ostatně tuto úvodní kapitolu s velkou pravděpodobností přeskochí. Právem

předpokládá, že se v ní nic zásadně nového nedozví, že prostě půjde pouze o více či méně zdařilé shrnutí toho, co již „všichni vědí“. Laický čtenář, tedy neškolený zájemce lačný poučení o minulých událostech a jevech, si však vcelku logicky takovéto přehledové práce žádá a mají pro něj zásadní význam, zejména pokud jsou pro něj srozumitelné a přehledné. Tudiž – slovní kolegové historikové prominou – právě laického čtenáře měl autor při psaní těchto řádek na mysli a jeho ambicí je, aby výsledný text dostal především právě uvedeným kvalitám srozumitelnosti, přehlednosti a vnitřní logiky. Vzhledem k tomu, že jde o úvodní přehledový text ke katalogu zaměřenému na německé hřbitovy v jejich současnosti, je výklad věnovaný starším dějinám maximálně stručný, naopak o něco více pozornosti je věnováno první polovině 20. století.

Uvedená forma spíše popularizačního přehledu se odráží i ve výběru citované literatury. Upřednostněny byly monografie či sborníky, drobnější texty (studie a články) uvádím pak pouze tam, kde se to jevílo jako nezbytné. Rovněž jsou mezi používanými zdroji záměrně preferovány novější, všeobecně dostupné publikace, u těch zahraničních pak jejich překlady do češtiny, pokud jsou k dispozici. Poznámkový aparát vedle nezbytných (ale opět do značné míry pouze výběrových) dokladů na zdroje uváděných informací často odkazuje na podrobnější zpracování jednotlivých jen stručně zmíněných témat.

[1] K jednotlivým pojmům viz např. MAJEWSKI 2014, s. 15-16; ARBURG – STANĚK (ed.) 2010, s. 298-301; BENEŠ aj. 2002, s. 219; za podnětný považují rovněž do výklad Tomáše Staňka v publikaci KOSCHMAL – NEKULA – ROGALL (ed.) 2001, s. 234-239, který sleduje používání uvedených termínů a jejich synonym v dobovém kontextu od 40. do 90. let 20. století.

[2] Úmyslně uvádím jen velmi orientační počet, v rámci této přehledové kapitoly nemá cenu rozebírat konkrétní odhady. Oficiální československé údaje hovoří o celkem 2 232 541 odsunutých Němcích, vedle nich ale v téže době ale opustilo republiku 373 000 dalších Němců. Tato evidence se však týká až tzv. organizovaného odsunu, pomíjí osoby vyhnané (či „dobrovolně“ uprchlé) v rámci tzv. divokého odsunu, stejně tak jsou pouze odhadovány počty v této době zemřelých. Zhruba půl milionu českých Němců bylo podle odhadu naopak mimo konec války mimo české země, včetně více jak 200 000 padlých, naopak se v českých zemích nacházel zhruba milión uprchlíků ze Slezska a další statisíce Němců z východních částí říše. Podrobněji např. BENEŠ aj. 2002, s. 198-200; MAJEWSKI 2014, s. 428; ARBURG – STANĚK (ed.) 2010, s. 65.

Sudety, sudetští Němci, sudetoněmecký – k vývoji jednoho pojmu

Je-li v názvu tohoto katalogu i samotné výstavy užito názvu Sudety, je nezbytné tento pojem hned na úvod podrobněji vysvětlit. Původní význam tohoto pojmu byl ryze geografický. Označoval pás pohoří severních Čech a Moravy od Šluknovského výběžku přes Lužické hory, Jizerské hory, Krkonoše, Orlické hory, pohoří Králického Sněžníku, Hrubý a Nízký Jeseník až po Moravskou bránu. Prvně jej použil v 2. století n. l. alexandrijský geograf Klaudios Ptolemaios (lat. Claudius Ptolemaeus), a to jednak ve své mapě, kde pohoří Sudeta umístěné ovšem spíše do prostoru Krušných hor tvoří protiváhu pohoří Gabreta na jihu Čech (dnešní Český les, Šumava a Novohradské hory), jednak pak ve svém spise *Geographike Hyphegesis*. Původ pojmu *Sudeta* se odvozuje z jazyka Keltů a znamená v překladu Les kanců. Od Ptolemaia převzali toto označení i humanisté a poté již zůstalo trvale součástí geografického názvosloví německého, polského a koneckonců i českého, kde se však omezovalo výlučně na odborné texty. Dnes česká geografická terminologie místo pojmu Sudety používá pojmenování Krkonoško-jesenická subprovincie.^[3]

Němci žijící v Čechách, na Moravě a ve Slezsku byli celá staletí označováni jako čeští, resp. moravští či slezští Němci (Deutschböhmen, Deutschmährer, Deutschschlesier), případně prostě jako „naši Němci“. Souhrnný pojem sudetští Němci ve smyslu všech Němců na území Čech, Moravy a Slezska, byl použit prvně až v roce 1903 v protikladu k alpským Němcům (v rámci Rakouské monarchie).^[4] V roce 1918 se za *Sudetenland* prohlásila jedna z provincií nově utvářeného Německého Rakouska s centrem v Opavě. Z toho je patrné, že ještě ani tehdy nebylo označení běžně vztahováno na všechny německy mluvící oblasti Československa. Takto pojatá sudetoněmecká identita se teprve utvářela v průběhu první

republiky jako důsledek menšinového postavení Němců v rámci Československa. Zásadní moment tohoto procesu představuje vznik Sudetoněmecké vlastenecké fronty (Sudetendeutsche Heimatfront) v říjnu roku 1933, která se, jak bude ještě podrobněji popsáno, před volbami v roce 1935 přejmenovala na Sudetoněmeckou stranu (Sudetendeutsche Partei). Právě tato silně nacionální masová politická strana se pod vedením Konráda Henleina pasovala do role „nadstranické“ ochránkyně zájmů všech sudetských Němců, kteří byli prezentováni jako homogenní národnostní skupina, resp. jako „sudetoněmecký kmen“ německého národa.^[5] Nepočetni oponenti z řad německé levice však i poté odmítali s tímto pojetím ztotožnit, takže lze říci, že pojem sudetoněmecký používaný pro všechny Němce pocházející z Československa bez rozdílu se užívá teprve až od roku 1945.^[6]

Přičleněním oblastí s většinou německého obyvatelstva k Německé říši na podzim roku 1938 a následným vytvořením Říšské župy Sudety (Reichsgau Sudetenland) se sudetoněmecká identita dále upevňovala, ostatně stala se v podstatě součástí ideologie vládnoucího nacistického režimu. Tím, že poválečný odsun sudetoněmeckou identitu nejen převzal jako přirozenou a danou, ale navíc s ní spojil dnes tak problematický princip kolektivní viny, napomohl paradoxně k jejímu dalšímu upevnění, spojenému navíc s kolektivním historickým traumatem a pocitem křivdy. Dodnes je tak sudetoněmecká identita u českých a moravských Němců vysídlených do tehdejších západních okupačních zón a jejich potomků velmi silná, což se odráží jak v jejich zastřešující organizaci Sudetoněmecké krajanské sdružení (Sudetendeutsche Landsmannschaft), tak v celé řadě dalších sudetoněmeckých spolků, nadací apod.).^[7] Naopak u Němců odsunutých do sovětské zóny, tedy pozdější NDR, došlo pod tlakem komunistické totalitní vlády k oslabení této sudetoněmecké identity na minimum.^[8]

U českého obyvatelstva získávaly pojmy Sudety, sudetský a sudetoněmecký v průběhu 30. a první poloviny 40. let 20. století logicky velmi negativní ideologický náboj. Hned po válce bylo také používání termínu Sudety vyhláškou ministerstva vnitra v úředním styku oficiálně zakázáno, místo něj se mělo používat označení „pohraniční území“.^[9] Dnes však již uvedené ideologické konotace pojem Sudety do značné míry ztratil. Je jím celkem běžně označováno pohraniční území České republiky, na němž žilo před rokem 1945/1946 převážně německy mluvící obyvatelstvo. Nadále je však třeba rozlišovat pojmy Sudeťák (tedy obyvatel Sudet) a sudeťák (člen či příznivce Sudetoněmecké strany).

V současné češtině evokuje pojem Sudety jistou hospodářskou a sociální neutěšenost a zaostalost ve srovnání s vnitrozemím, zároveň jde o území tajemné, liduprázdné, svérázné, skrývající různá (a občas i hrůzná) tajemství.^[10] Všechny uvedené charakteristiky přitom bezesporu souvisí s odsunem původního obyvatelstva a následnými událostmi v československém pohraničí – s novým osídlením, které se zejména v menších obcích příliš nedařilo, velmi rozdílnými skupinami nových osídlenců (z vnitrozemí, tzv. reemigranti aj.), úmyslným ničením či ignorováním místních „německých“ památek a tradic (často včetně hrobů a hřbitovů), s komunistickou totalitní správou, družstevním zemědělstvím a zejména pak s působením Pohraniční stráže, budováním tzv. železné opony a vytvářením pro běžného občana nepřístupného hraničního pásma a vojenských výcvikových prostorů. Zejména od počátku 21. století se Sudety stávají předmětem zvýšeného zájmu turistů i různých spolků, které v krajině s úžasem objevují „stopy dávno zaniklé civilizace“, o níž měli dosud jen velmi kusé a ideologicky jednostranné informace.^[11]

Středověk a raný novověk

Dnes již se čeští i němečtí historikové plně shodnou na tom, že z hlediska osídlení českých zemí osadníky pocházejícími z oblastí dnešního Německa představuje zásadní zlom tzv. vnější kolonizace ve 13. století. Jednotlivé doklady německého osídlení jsou však daleko starší. Již v 10. století do země přicházeli němečtí duchovní, kteří zpočátku zastávali i ty nejvyšší církevní úřady. Jejich „úředním“ a liturgickým jazykem však byla latina. Vedle nich máme ale také jednoznačné doklady o německých kupcích, jejichž komunita v Praze nepodléhala českému právnímu řádu, ale řídila se svými vlastními právními zvyklostmi. Tuto výsadu jim potvrdil v roce 1175 kníže Soběslav II. s odvoláním na nedochované privilegium udělené zhruba o sto let dříve králem Vratislavem I.^[12] Také německé osídlování statků některých nově zakládaných klášterů spadá již do 12. století a ve století následujícím samozřejmě pokračovalo.

Vnější kolonizace 13. století se zdaleka netýkala jen venkova. Osadníci z německých zemí přicházeli nejen do nově zakládaných vsí, ale také do královských (a posléze i poddanských) měst, která vznikají právě ve 13. století jako zcela nová sociální struktura středověké společnosti. Naprostá většina českých měst tak hovořila přinejmenším do poloviny 14. století německy. Totéž platí rovněž pro města horní, zakládaná v místech bohatých na stříbrnou (či později též zlatou) rudu. Němečtí osadníci a měšťané přinesli do českých zemí celou řadu technických, právních, hospodářských a v neposlední řadě též kulturních podnětů a inovací, které zásadním způsobem přispěly k rozkvětu českého království ve 13. a 14. století.^[13] Německé módě podlehla i původní česká rodová šlechta, což se kromě obliby dvorské kultury a poezie minnesängřů projevovalo i v tom, že většina nově postavených hradů získala německé názvy a mnohé ryze

[3] Viz např. SPURNÝ (ed.) 2006, s. 10; BENEŠ aj. 2002, s. 93.

[4] Tehdy jej ve svém článku použil Franz Jesser, který je tak považován za „vynálezce pojmu sudetští Němci“. HAHNOVÁ 2014, s. 174-176; MAJEWSKI 2014, s. 12; BENEŠ aj. 2002, s. 93; BRÜGEL 2006, s. 179 (chybná datace 1902); naopak SPURNÝ (ed.) 2006, s. 11, tvrdí (bohužel bez odkazu a dalších podrobností), že termín sudetský Němec byl prvně použit již v roce 1866; podle VIERLING 2014, s. 29, sám Jesser později prohlašoval, že pojem sudetoněmecký převzal z řeči jistého poslance frankfurtského parlamentu z roku 1848/1849.

[5] Srov. HAHNOVÁ 2014, s. 234-238; BRÜGEL 2006, s. 178-183; VIERLING 2014, s. 29.

[6] BRÜGEL 2006, s. 182.

[7] K počátku Sudetoněmeckého krajanského sdružení stručně SEIBT 1996, s. 344-355; HOUŽVIČKA 2005, s. 328-346.

[8] KOSCHMAL – NEKULA – ROGALL 2001, s. 241-242; podrobněji, ovšem nejen o sudetských Němcích, ale vyhnancích

v NDR obecně KOSSERT 2011, s. 235-276; AMOS 2011.

[9] WIEDEMANN 2016, s. 29.

[10] SPURNÝ (ed.) 2006, s. 12, hovoří o specifčnosti dané „vyhnáním, překotným doosídlováním, bouráním, zanedbaností, vykořeněností, opuštěností, nehostinností, sudetským bezdomovectvím“.

[11] Tento nový zájem o oblast Sudet lze do značné míry přičíst spolku Anitkomplex a jím připravené putovní výstavě Zmizelé Sudety, viz její knižní podoba MIKŠÍČEK (ed.), 2007 (první vydání v roce 2003, nejnovější z roku 2015); podnětný je též sborník SPURNÝ (ed.) 2006. Přirovnání k dávno zaniklé civilizaci MIKŠÍČEK 2005, s. 86.

[12] Srov. KOSCHMAL – NEKULA – ROGALL (ed.) 2001, s. 24-25; SEIBT 1996, s. 66-69; podrobný rozbor privilegia např. VOJTÍŠEK 1953, s. 311–322.

[13] BENEŠ aj. 2002, s. 12-15; SEIBT 1996, s. 70-81. Z rozsáhlé literatury k této „středověké revoluci 13. století“ zde odkazují alespoň na monografie KLÁPŠTĚ 2005; ŽEMLIČKA 2014; ke vzniku českých měst viz alespoň KEJŘ 1998 a především vynikající přehledovou příručku HOFFMANN 2009.

české rody začaly používat německé predikáty.^[14] Německy se – vedle češtiny a latiny - hovořilo i na panovnickém dvoře, a to jak za vlády posledních Přemyslovců,^[15] tak za Lucemburků (zejména Karel IV. přitom přímo podporoval písemnictví v obou národních jazycích), kdy se Praha stala rezidencí Svaté říše římské.^[16] Němčina se také začala vedle dominující latiny používat dříve než čeština v panovnické kanceláři (a stejně tak i v kancelářích šlechtických).^[17]

Další vlny osídlení německy mluvícím obyvatelstvem souvisely s luterskou reformací a dolování stříbra v Krušnohoří v 16. století a potom s dobou po třicetileté válce. Teprve právě v 16., 17. a někde až v 18. století dochází k trvalému osídlení i vysloveně horských oblastí Šumavy, což souvisí s jejím nově objeveným ekonomickým potenciálem (sklářství a s ním související výroba dřevěného uhlí a potaše, posléze zejména těžba dřeva a zároveň pastevectví), opět téměř výlučně německy mluvícím obyvatelstvem.^[18] V zásadě podobně tomu bylo i u dalších českých a moravských pohraničních hor, pokud v nich nedocházelo k dolování nerostných surovin, jako třeba právě v Krušných Horách.

Je však třeba upozornit, že pomyslná jazyková hranice mezi česky a německy mluvícím obyvatelstvem se neustále vyvíjela, navíc čím více jdeme do minulosti, tím větší předpokládáme jazykovou roztržičnost v podobě různých enkláv, často i v rámci jednotlivých panství a vsí. Řada oblastí, v kterých v 19. a 20. století převažují Němci, byla ještě v 17. století téměř výlučně česká, jak dokládají dochované úřední prameny (v západních Čechách např. Stříbro, Planá, Žlutice apod.).^[19]

Národnostní mapa českých zemí, kterou známe z doby první republiky, resp. ze zánoru tzv. Sudet v roce 1938, tudíž rozhodně neplatí pro středověk a raný novověk neplatí.

Po většinu času žila obě národní společenství vedle sebe, často promísená, ve vzájemném relativním smíru. Obě společně vnímala svou sounáležitost k českému království, podřízené postavení vůči českému králi a příslušnost k české (či moravské) zemi. V tomto zemském smyslu se všichni považovali za Čechy (lat. Bohemi, něm. Böhme) a byl jim vlastní zemský patriotismus, který se mj. projevoval úctou k zemským patronům.^[20] Jakým jazykem (či nářečím) hovořili v dětství či v soukromí rodiny, nebylo z tohoto hlediska až tak podstatné, ostatně tam, kde bylo třeba, aby se domluvili lidé mluvící různými jazyky, se používala celý středověk a do jisté míry i v raném novověku univerzální latina (církve, univerzity, diplomacie apod.). Jako pozitivní příklad středověkého zemského patriotismu a bezproblémového přecházení z německého do českého či latinského jazykového prostředí v rámci Čech lze uvést třeba Jana ze Šitboře neboli z Teplé (později označovaného též jako z Žatce), autora slavného německého dialogu *Oráč z Čech (Ackermann aus Böhmen)*, jinak ale též městského písaře a správce školy v Žatci a v závěru života protonotáře na Novém Městě pražském.^[21]

Dominantní role zemské příslušnosti v identifikaci obyvatel zemí Koruny české ovšem nijak nepopírá existenci samotných národů, které však byly chápány jinak, než jak jim rozumíme zhruba od počátku 19. století.^[22] Český národ se vždy považoval za domácí a Němce vnímal jako

cizince. Ostatně český stát se od počátku až do třicetileté války považoval za český i národnostně a jazykově, jakkoli to třeba ve vztahu k vedlejším zemím Koruny české bylo absurdní.^[23] Odrazem tohoto pojetí bylo koneckonců i jazykové nařízení přijaté českým zemským sněmem v roce 1615, které prohlašovalo češtinu za jediný jazyk u soudů a především nařizovalo, že kdo chce v zemi získat nějaký majetek (tzv. se zakoupit), musí umět česky a jeho děti se tento jazyk musí učit.^[24]

Už ze středověku máme také doklady o napětí či konfliktech mezi Čechy a Němci. Příčinou tohoto tzv. středověkého nacionalismu však nebyly rozpory národnostní (ve smyslu jazykovém), ale jiné, zejména sociální, politické a posléze náboženské.^[25] Příkladem sociálně motivovaného národnostního sporu jsou třeba známé protiněmecké pasáže v Kronice tak řečeného Dalimila z počátku 14. století, v níž však obraz Němce splývá s cizími dvořany a rádci českých panovníků, kteří odtud vytlačují původní českou rodovou šlechtu, k níž patří i jménem neznámý kronikář. Podstatně méně, ale rovněž nepřátelsky se autor vyjadřuje k německým obyvatelům měst, protože i ty představují pro českou rodovou šlechtu té doby konkurenci. Na německy mluvící poddané však v kronice zcela příznačně téměř žádné kritické připomínky nenalezneme.^[26]

Do jisté míry sociálně motivované jsou i protiněmecké výpady u mistra Jana Husa a dalších pražských husitských kazatelů, jejich cílem jsou především bohatí pražští německy mluvící měšťané či oponenti viklefismu z řad mistrů pražské univerzity. Vedle sociálně motivované národnostní polemiky však v dobách husitství převažuje již motiv náboženský, ryzím či pravým Čechem však Jeroným Pražský či Jan z Jesenice mysleli pravověrného (tj. husitského) obyvatele českého království.^[27] Že nešlo o národní rivalitu v moderním slova smyslu dokládají naopak německy hovořící husité, ať už z řad domácích

českých Němců, nebo cizinců.^[28] Na druhou stranu právě v době husitské můžeme spatřovat jakési prvopočátky formování novověkého českého národa.^[29]

Ve většině konfliktů středověku a raného novověku nehrálo používání jazyka vůbec žádnou roli. Příklad patrně nejmarkantnější představuje české stavovské povstání a celá třicetiletá válka. Na straně vzbouřených českých stavů nacházíme celou řadu osobností hovořících německy, včetně samotných vůdců povstání (např. Jindřich Matyáš Thurn, Jáchym Ondřej Šlik, Linhart Colona z Felsu). Z dvaceti sedmi popravených na Staroměstském náměstí v roce 1621 bylo deset Němců, oběťmi defenestrace byli výlučně Češi a na českém trůnu se (dočasně) vyměnil rakouský panovník za německého (oba pochopitelně používali němčinu).^[30] Historik Josef Pekař dokonce došel k závěru, že vítězství českých stavů by znamenalo podstatně rychlejší a důslednější germanizaci „protestantskou“, zatímco „katolická“ germanizace realizovaná díky porážce na Bílé hoře byla daleko pozvolnější a méně důsledná, protože na straně Habsburků dominoval „románský“ kulturní svět.^[31] Každopádně tím, co ve třicetileté válce rozdělvalo soupeřící strany, nebyla národnost, ale náboženské vyznání a politické zájmy.

Postavení němčiny v českých zemích po třicetileté válce posilovalo, což bylo dáno tím, že tímto jazykem hovořil habsburský dvůr i celá řada nových šlechtických majitelů zkonfiskovaných panství a statků (řada z nich ovšem používá i jiné jazyky, zejména románské). Jistým průlom představovalo nařízení *Obnoveného zřízení zemského* z roku 1627, které v úředním styku zrovnoprávnilo němčinu s češtinou. Rozhodně ale nelze toto ustanovení považovat za počátek germanizace, jako to někdy činila starší literatura, naopak – mohlo vlastně jít o východisko k harmonického soužití a spolupráci obou etnik, kdyby ovšem nebylo provázáno postupným omezováním českého živlu.^[32] Ještě v průběhu celého 17. století

[14] Např. DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ – ZELENKA a kol. 2014, s. 35-36, ke dvorské kultuře přehledně např. DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ – ZELENKA 2011, s. 194-250, speciálně k německy psané literatuře pak např. DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ – ZELENKA a kol. 2014, s. 44-71.

[15] Viz např. DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ – ZELENKA 2011, s. 158-159.

[16] Srov. např. SEIBT 1999, s. 367-370. Karel IV. sám vládl slovem i písmem pěti jazyky, pro výkon říšské politik považoval za nezbytnou vedle němčiny i italštinu a češtinu. Znalost češtiny a němčiny můžeme předpokládat u všech dětí Karla IV. včetně dívek. Viz KAVKA 1993, s. 41.

[17] HLAVÁČEK – KAŠPAR – NOVÝ 1988, s. 257.

[18] KOSCHMAL – NEKULA – ROGALL (ed.), s. 379-380.

[19] SKÁLA 1968.

[20] KOSCHMAL – NEKULA – ROGALL (ed.), s. 15. Autor uvedeného textu, literární historik Alexandr Stich, připomíná, že němčina rozlišuje český ve významu geografickém (böhmisch) a jazykově-národnostním (tschechisch). Češtině toto rozlišení nemá. Ovšem poměrně dlouho byl užíván tvar böhmisch i pro jazyk a národnost, jako jediný protiklad adjektiva deutsch. Viz též SEIBT 1996, s. 12-13.

[21] K němu souhrnně STOČES a kol. 2021.

[22] Problematika středověkého pojetí národa je poměrně komplikovaná a nemá cenu ji zde rozvíjet, odkazují alespoň na publikaci ŠMAHEL 2000, zvláště s. 12-17 a pak oddíl Dodatky a doplňky (s. 264-299), který reflektuje nové poznatky od prvního vydání knihy z roku 1971.

[23] KOSCHMAL – NEKULA – ROGALL (ed.), s. 16.

[24] Tamtéž; srov. mírně odlišnou interpretaci, kterou uvádí BENEŠ aj. 2002, s. 24.

[25] BENEŠ aj. 2002, s. 19-20.

[26] K pojetí Němců v Dalimilově kronice v nedávné době např. NODL 2006, s. 66-75, zvláště s. 71-72.

[27] Viz ŠMAHEL 2000, s. 31-48; stručně též BENEŠ aj. 2002, s. 21.

[28] Viz např. SEIBT 1996, s. 146-149.

[29] ŠMAHEL 2001, s. 55.

[30] SEIBT 1996, s. 167.

[31] PEKAŘ 1921, s. 26-28; 70-71.

[32] KOSCHMAL – NEKULA – ROGALL (ed.) 2001, s. 16.

vající a ukončené. Téma regionálních a lokálních osobností bylo jedním z více sledovaných aspektů v kontextu výzkumu a mapování hřbitovů vymezeného území.

Jsme si rovněž vědomi toho, že v kontextu našeho přístupu se nabízí např. otázka, zda **1)** námi vybrané osobnosti byly za významné považovány i svými současníky a zda **2)** by je jako významné viděli i lidé mimo náš výzkumný tým.

V užším, níže předkládaném výběru se tak vedle sebe ocitli pekař (Wenzl Flossmann, Kladruby^[118]), který dal podnět k výstavbě vyhořelého kostela a zorganizoval sbírku na shromáždění potřebných finančních prostředků, a šlechtici (Julia Silva-Taroucca, Pohled; Jindřich Coudenhove-Kalergi, Poběžovice), jež působili jako mecenáši. Je v něm starosta, který aktivně pracoval pro blaho svého města (Filipp Klein, Jeseník). Na zvelebení svého okolí se podílelo i několik umělců – např. malířka (Pauline Bäuml, roz. von Seydl, Horšovský Týn). Podporou sportovních aktivit, konkrétně lyžování, proslul podnikatel ze severu dnešní republiky (Guido Rotter, Hořejší Vrchlabí). Řada dalších podnikatelů neutrácela peníze jen za své potřeby a podpořila finančně „dobrou věc“ – nemocnici, kulturní a náboženský život v místě či výstavbu nových budov nebo založení podpůrných spolků pro své zaměstnance (majitel knihařské dílny Johann Steinbrener, Vimperk; majitel sklárny Max von Spaun, Rejstěj; majitel pily Julius Langer, Svitavy; majitel textilní továrny a správce velkostatku Carl Chiari, Šumperk; majitel přádelny Johann Etrich, Trutnov; výrobce kamenniny Eduard Fischer, Všeruby u Domažlic). K dobrodincům patřilo i několik námi vybraných lékařů: někteří z nich dosáhli mezinárodního významu (např. Johann a Emmanuel Schrothové, Jeseník), postupy jiného byly dokonce zapsány na Seznam nemateriálních statků tradiční lidové kultury České republiky (Vincenz Priessnitz, Gräfenberg/Jeseník). Výběr obsahuje několik dalších reprezentantů regionální vzdělanosti – učitele a faráře. Učitelé často uplatňovali své znalosti i v jiných oblastech, a tak mezi nimi najdeme dlouholetého správce muzea a donátora sbírek (Alois Czerny, Moravská Třebová), politika Říšské rady (August Kaiser, Javorník), poslance Národního shromáždění a ministra několika resortů a zároveň bohemistu (Franz Spina, Městečko Trnávka), národopisce a spoluzakladatele Šumavského muzea (Gustav Jungbauer, Horní Planá), významného biologa, geologa a lékaře, člena Královské společnosti nauk (Friedrich Anton Kolenati, Malá

Morávka). Zřejmě nikoho nepřekvapí ani četné aktivity farářů, mezi těmi „našimi“ jsou zakladatelé spolků (Franz Hlavsa, Kladruby), organizátor stavby křížové cesty (Adalbert Niesel, Travná) či farář, který se díky soustředěné činnosti v církvi stal členem metropolitní kapituly (Michael Hornsteiner, Kladruby). Svě místo ve výběru našel i tesařský mistr a později realizátor řady staveb a rekonstrukcí veřejných budov (Alois Utner, Javorník).

Tento stručný přehled ukazuje, že skutečně ne všichni z těch, kteří se nějak prosadili v rámci své obce či regionu, mířili 'za lepším' do většího centra a ne všichni se tam ocitli. Pekař i tesař zůstali v místě svého bydliště, někteří starostové také nepostoupili na vyšší úroveň politiky (i když samozřejmě nelze dnes přesně říci, zda o to vůbec usilovali), podnikatelé byli přirozeně spojeni s lokací své továrny, i když ji třeba svými zájmy a dalšími aktivitami přesáhli; učitelé byli vázáni na místo své služby, stejně jako faráři. Oproti tomu minimálně někteří umělci rozšířením či rozmístěním svých děl vstoupili do širšího povědomí, podobně důsledky práce vědců nebo iniciátorů významných počinů, jako je ochrana pralesa či vodní dílo, zasáhly obyvatelstvo – a to nejen své doby. Další osobnosti se, ať už díky svým ambicím nebo své pracovitosti, dokázaly prosadit na národní, státní či dokonce mezinárodní úrovni (státní správa, medicína, církve). Jiným k tomu dopomohla geniální myšlenka.

Výše uvedený krátký rozbor vypovídá zároveň o tom, že vliv většiny námi vybraných osobností se v době jejich života rozvíjel jen v regionu jejich působení. Dosvědčuje, že k prosazení se, k úspěchu svých aktivit nepotřebovali mnozí vyšší centrum. Svědčí o tom, že průmyslový či podnikatelský rozkvět a společensko-kulturní život se rovnoměrně a souvisle rozvíjely nejen v centrech, jak je tomu dnes, kdy dochází k vyliďňování venkova a koncentraci lidí ve městech, ale i v místech s menším počtem obyvatel.

Závěrem lze shrnout, že všichni námi vybraní zanechali stopy v příslušných oblastech, a to jak v podobě hmotných artefaktů, tak v kulturní paměti či dějinách lokality nebo regionu; zanechali tak odkaz budoucím generacím – a na jejich práci pak mohla navázat řada dalších. V tomto smyslu vliv námi vybraných osobností přesáhl čas a prostor jejich života. Tuto kontinuitu přerušil násilně dějinný vývoj, válka a poválečné události.

1.4 Náhrobní poezie

K sběru německojazyčných náhrobních nápisů v někdejších Sudetech

Jitka Bílková – Daniela Blahutková

K náhrobnímu nápisu v kontextu proměn pohřbívání

V historii se místa posledního odpočinku lišila podle sociálního postavení. Panovnické rodiny a duchovní bývali pohřbíváni v kostelích a jejich hroby zdobily honosně zpracované náhrobníky, jak lze v českém prostředí doložit již od 13. století.^[1] V období vrcholné gotiky vznikaly již umělecky cenné šlechtické náhrobníky a během renesance se stávaly dostupnějšími i širším vrstvám, movitější měšťané se toužili vyrovnat šlechtě a napodobovali ji. Po staletí ovšem převládalo pohřbívání bez individuálního hrobového místa a jeho označení. Farní hřbitovy bývaly až do 18. století součástí měst a vesnic, byt se v Evropě během morových epidemií ojediněle pohřbívalo hromadně i mimo sídliště.^[2] Na českém území byly hřbitovy v době raného i pozdního středověku soustavou mnoha neuspořádaných a neoznačených hrobů, i s viditelnými kosterními pozůstatky. K přechovávání tělesných ostatků, már i kostí se začaly od konce 14. století zřizovat márnice (kostnice). Byly stále zaplněny, protože hrobník musel kvůli nedostatku místa přemísťovat těla a kosti, uložené v několika vrstvách v mělkých hrobech. Označování hrobových míst proto nebyvalo běžné: prostí věřící nebyli pochováni do individuálního, stálého hrobu a s tím související anonymita nebyla vnímána jako problematická. I když hřbitovy nebyly místy příliš hygienickými, do konce 16. století nebyly ani dobře ohrazeny a nedbalo se ani na pietu těchto míst,^[3] podstatné bylo, že byl věřící pohřben do posvěcené půdy. Zájem o poslední věci člověka posílil v předbělohorské době, nastu-

poval barokní rozmach pamětního kultu mrtvých – do poloviny 17. století vzniká vysoké procento dochovaných historických náhrobníků v českých zemích, stále však hovoříme o pohřbívání a vzpomínkové kultuře elit.^[4] Přístup k pohřbívání se významně proměnil až koncem 18. století: s osvěcenskými reformami začala v Evropě dosavadní doména církve podléhat zásahům státu, také v rakouské monarchii se přistupuje k přesunům hřbitovů mimo lidská sídla, pohřbívání je regulováno a v jeho podobě sehrává roli i vzestup měšťanské třídy, její citovost a pragmatismus.^[5] V tomto kontextu se také uplatňuje samostatně stojící náhrobek, základ náhrobní konvence 19. století a dodnes převládající typ označení místa pohřbu.

Jestliže lze o určitém rozkvětu náhrobních nápisů v Čechách hovořit zhruba již od 15. století, je třeba dodat, že převládajícím jazykem nápisů je v této době latina. O průniku národních jazyků (češtiny, němčiny) do nápisů lze podle českých badatelů hovořit teprve v souvislosti s 16. stoletím. Podle Jana Roháčka lze dále u nápisů od 14. století „hluboko do novověku“ sledovat – bez ohledu na jazyk – principiální závislost na struktuře latinského tvz. Anno domini formuláře, jehož hlavní části tvořily datace, vyjádření faktu úmrtí, údaje o zemřelém, údaje o místu pohřbu a závěrečná formule eschatologického rázu (tj. prosba o modlitbu, přání spočinutí duše v pokoji, požehnání apod.). Tyto údaje s odchylkami, bez úplnosti, ale převážně v uvedeném pořadí vytvářejí základ, patrný v nápisovém fondu českém, německém i latinském. Vedle něho patří k textové části historických náhrobníků „komplementární

[118] Lokality jsou místem posledního odpočinku zmiňovaných osobností.

[1] KILIÁN 2004, s. 1.

[2] ROHÁČEK 2007, s. 53. Srv. též NEŠPOROVÁ 2013, s. 226.

[3] NAVRÁTILOVÁ 2004, s. 269.

[4] KILIÁN 2004, s. 3.

[5] ROHÁČEK 2007, s. 54.

nápisy, ať již jako rozsáhlejší soubory biblických citátů či rozsáhlejší literární produkty“.^[6]

Po květnatých epitafech baroka s jeho intenzifikací vztahu člověka k smrti, důrazem na dobrou smrt i význam přimluvných modliteb u hrobu přináší osvícenství, v našich poměrech zejména josefínská doba a klasicistní cítění, racionalizaci vztahu člověka ke smrti. Jak již bylo zmíněno, konec 18. století mnohé mění, z hygienických a administrativních důvodů dochází k rušení farních hřbitovů a zakládání obecních hřbitovů za městskými hradbami (se zdí a hlavním křížem), jak stanovilo nařízení císaře Josefa II. z roku 1784.^[7] S pozvolným prosazováním těchto reforem vznikají dosti stálá hrobová místa a ve větším měřítku se mohou uplatnit individuální nápisové výpovědi.^[8] Nové století vytváří podmínky pro označování hrobů údaji faktografickými, ale též přípisy, v nichž se pozůstalí loučí se zemřelým či vyjadřují city k blízké osobě. Právě kult vzpomínky a paměti se profiluje zároveň s určitým zesvětštěním pohřební kultury – dle badatelů vyjadřuje již sepulkrální umění kolem r. 1800 sakralizaci lidských hodnot a citů, namísto víry ve spásu podtrhuje naději na shledání.^[9] S tímto koresponduje i poetický charakter přípisů, jak se rozvíjely, v širokém měřítku uplatňovaly a standardizovaly zejména v 2. pol. 19. století, s přesahem do století dvacátého. Článkem převratných civilizačních posunů po 1. světové válce je nástup pohřbu žehem, který byl v českém prostředí povolen v roce 1919 – rakousko-uherská monarchie jej nepovolovala z náboženských důvodů –

a v 50. letech oficiálně zrovnoprávněn s pohřbíváním do země.^[10] Hrobová místa s náhrobky tak od nedávné minulosti začínají být nahrazována kolumbárii a urnovými háji, praktikuje se i rozptyl popela, přestože v křesťanské minulosti bylo sypání popela do řeky či do větru vnímáno jako trest, určený heretikům.^[11] Lze uvažovat dál s antropology o tom, proč a jak se smrt dnes odsouvá mimo společenský diskurz a vzpomínání do domácností pozůstalých, anebo jen konstatovat měnící se podobu hřbitovů – souvisejícím jevem je i mizení náhrobních nápisů.^[12]

Náhrobní nápis a poezie na hřbitovech: germanistická perspektiva

Badatelé hovoří o 19. století jako o éře vzpomínání, s níž se pojila významná kulturní a společenská role hřbitova. Samostatný hrob jednotlivce či rodiny poskytoval možnost pro individuální označení hrobového místa nápisem, např. na kamenné stéle, kříži z litiny či jinak ztvárněném náhrobku. Základem nápisu jsou nadále objektivní údaje: jméno zemřelého a den, měsíc a rok úmrtí, ne vždy datum narození, případně údaj o věku zemřelého, který někdy nahrazoval právě datum narození.^[13] Přítomny bývají také informace o společenském postavení a kariéře, chvála zemřelého nebo jiná připomínka jeho života a osobnosti (ev. okolností smrti) a závěrečná formulace s přáním pokoje, modlitbou; může být uveden i objednavatel náhrobku.^[14] Jestliže osvícenství vydalo spíše „střízlivý obraz Boha jako morálního měřítka,

výrazu lásky, duchovna a nekonečna“, s odstraněním dogmat se projevil také důraz na citovost, rodinu.^[15] V protestantském prostředí se akcent na srdce a cit projevil především v pietismu. Zde i v katolickém prostředí v závěrečné části nápisů pozvolna ustupuje ústřední formulace naděje na zmrtvýchvstání a střídá ji spíše výraz „víry pozůstalých v opětovné shledání se zemřelým“^[16]. Během 19. století se také s dědictvím romantismu v měšťanské sentimentální lyrice konvencionalizují slova o lásce sahající až za hrob a vůbec expresivní vyjádření žalu nad ztrátou blízkého člověka, což se ovšem nevylučuje s modelem intimního, rodinného pohřbu^[17] a ideálem uměřenosti a piety. V profesionalizujícím se pohřebnictví se v širším měřítku uplatňuje užití náhrobní poezie, která pomáhá pozůstalým truchlit a zároveň může emocionálně a esteticky působit i na návštěvníky hřbitovů.

Jako „kamenná poselství“, připomínku minulosti, jejíž stopy ještě nesmyl čas, charakterizuje tyto texty Józef Jarosz.^[18] Ten rovněž podotýká, že vztah ke kultuře náhrobních nápisů, jak se rozvinul a doznal popularity v 19. století, má předehru mj. v zájmu učenců o klasický starověk a jeho památky, který se během novověku posouval i k zájmu o domácí, lokální kulturu nápisů a vzpomínek. V tomto kontextu je třeba připomenout tradici sběru epitafů – z německojazyčných např. Kümmerlenova sbírka z konce osmnáctého století vznikla, aby pomohla zachovat památku na úctyhodné osobnosti.^[19] Četnost vznikajících sbírek narůstá ve století devatenáctém. Mimořádný počín představuje třicetisvazkový soubor slezských náhrobních nápisů Bernarda Mannfelda, vytvořený v 2. polovině 19. století na příkaz hraběte Adriana Josefa Hoverden-Plenckena.^[20] K sbírkám

dokumentárního rázu se dále řadí sbírky Ludwiga von Hörmana nebo Antona Dresellyho (obě z 90. let 19. století). Vedle sběru se těšily oblibě výbory vzorových, autenticky i uměle vzniklých nápisů s didaktickým zaměřením. Přispívaly ke kultivaci, ale též určité standardizaci poetiky náhrobního nápisu. Například Schmidtova sbírka (1857) nabízela nápisy tříděné podle toho, komu byly určeny – manželovi, manželce, otci, matce, dětem, prarodičům a podobně. Obsahovala i kratší kapitoly s biblickými citáty. Podobného charakteru byla také Gerickeho antologie (1865), jež byla členěna na obecné myšlenky, poté následovaly nápisy pro rozličné okolnosti smrti (např. pro dítě, bratra, sestru, přítele, pro náhlé úmrtí, pro trpětele, duchovní a učitele).^[21] Jiné publikace se více soustředily na náboženské texty, ale i ony se držely členění podle funkčního užití (pro náhlé úmrtí, pro rodiče, pro nešťastné, pro různá zaměstnání, pro mladé). K větším počínům patří Hoffmannova antologie z roku 1913: nabízela přibližně tisíc příkladů, vedle biblických veršů také řadu textů německých a anglických básníků a úryvků z lidových písní.^[22] Vrátime-li se ke sbírkám spíše dokumentárního charakteru, sběr autentického materiálu z nám blízkých oblastí Rakouska, Slezska, Bavorska, Čech a Moravy nacházíme například u Arthura Petaka: v letech 1895–1904 publikoval sbírky s nápisy z rakouských regionů od druhé poloviny 18. až do začátku 20. století. Petak také usiloval o lingvistický a historický pohled na tento materiál. Všiml si například značné inspirovanosti německojazyčné náhrobní poezie činností literátů, konkrétně poukázal na vliv Brentanovy a von Arnimovy sbírky lidové poezie *Des Knaben Wunderhorn*.^[23] V třídění svých *Grabschriften aus Österreich* (1904) vycházel z gramatické formy

[6] ROHÁČEK 2011, s. 413–414.

[7] NEŠPOROVÁ 2013, s. 229. Srv. též NAVRÁTILOVÁ 2004, s. 271.

[8] NAVRÁTILOVÁ 2004, s. 250.

[9] PRAHL 2004, s. 12–13, zde konkrétně ve vztahu k pomníkové tvorbě kolem r. 1800.

[10] ROHÁČEK 2007, s. 54, konstatuje, že k povolení došlo zákonem č. 180/1919. NEŠPOROVÁ 2013, s. 122, 230, pak uvádí, že zpopelňování bylo postaveno naroveň pohřbům do země vládními opatřeními v r. 1955 – kremace byla následně komunistickým režimem „hojně podporována jakožto pokrokový způsob pohřbívání, navíc oslabující vliv římsko-katolické církve.“

[11] Srv. NEŠPOROVÁ 2013, s. 234.

[12] Srv. ARIĚS 2000b, kap. 12 (Převrácená smrt). V souvislosti s preferencí zpopelňování zmiňuje také odpor některých pozůstalých ke konkrétnímu místu odpočinku a veřejnému rázu hřbitova: „Kult hrobu proto vystřídal domácí kult vzpomínky.“ (s. 337) V podobném duchu vyznívají závěry výzkumů Nešporové (2013), která uvádí výmluvné statistiky vývoje kremací v československém a českém prostředí (s. 132). V souvislosti se studiem podob současných sekulárních pohřebních obřadů hovoří o „rozšiřující se individualizaci společnosti“ a o „privatizaci“ pohřebních obřadů jako symptomech „vyčlenění smrti na okraj veřejného zájmu“ (s. 171–172).

[13] JAROSZ 2015, s. 122, spojuje absentující datum narození s neexistencí dnešních rodných listů. Jak ale plyne např. ze sběru nápisů u Fajfrové, je třeba brát v úvahu i lokální konvence. Fajfrová (2014) v diplomové práci, zkoumající (českojazyčné) náhrobní nápisy východočeských lokalit ze 17.–20. století, představuje dokonce i prvorepublikové nápisy neuvádějící datum narození a lze soudit, že jde o místní poměry (srv. její příklady z Kostelce nad Orlicí či Chrudimi, s. 50–60).

[14] Srv. JAROSZ 2017, s. 168–169.

[15] ROHÁČEK 2004, s. 253.

[16] Tamtéž, s. 254.

[17] VLNAS 2001, s. 17. Autor zde ve vztahu k počátečnímu období vlády Františka Josefa I. hovoří o „vnějškové rekatolizaci“ a zároveň biedermeierovsky měšťanském prostředí – na této scéně ovšem zaznamenává celkovou pozvolnou proměnu pohřbívání a pohřebnictví v našich zemích.

[18] JAROSZ 2015, s. 120.

[19] Ze starší tradice bývá připomínán např. význam sbírky *Centuria Epitaphorum* Christiana Hoffmana von Hoffmannswaldau (1662) pro rozvoj náhrobních nápisů coby příležitostného žánru německé barokní lyriky. Nešlo pouze o sběr autentického materiálu, nýbrž i o modelové, umělé příklady epitafů. Srv. BLAHAK 2013, s. 45.

[20] JAROSZ 2015, s. 122.

[21] JAROSZ 2015, s. 125.

[22] JAROSZ 2015, s. 126–127.

[23] JAROSZ 2015, s. 132. Jarosz ukazuje i příklad veršů, u nichž Petak doložil převzetí z Brentanovy sbírky německých lidových písní *Des Knaben Wunderhorn* (Chlapečův kouzelný roh) - shodou okolností je v drobné formulační obměně nacházíme i v našem sběru náhrobní poezie (srv.: *Hier lieg ich im Rosengarten und tu auf meine Eltern warten...* v nápise na náhrobku ročního Friedricha Kulhanka z Jezné).

slovesa vztaženého přímo k zemřelému. Podle toho členil následovně:

- promluva zemřelého (*Wanderer, steh' still; Hier liege ich im Rosengarten; Weinet nicht*)
- promluva k zemřelému (*Du bist zu früh gescheiden; Du bist unvergesslich; Sieh' herab vom Himmel; Wiedersehen bei der Auferstehung*)
- sdělení o mrtvém (*Gattin und Mutter; Er hat ausgelitten*)
- všeobecné myšlenky
- verše na hrobech dětí (zde obdobně v posloupnosti: rodiče promlouvají k dětem, dítě promlouvá, sdělení rodičů, všeobecné útesné myšlenky).

Petakův přístup předjímá zájem 20. století o sběr, katalogizaci a odborné probádání autentických náhrobních nápisů. Pro 19. století je třeba připomenout význam sbírek náhrobní poezie ještě v pragmatickém ohledu. Zejména vzorové výběry nabízely širokému publiku spektrum textů utvářených i uměleckým vkusem a přispívaly k literární úrovni náhrobních nápisů. Je ovšem třeba podotknout, že lyrika antologií pro takřkajíc rodinné, domácí prostředí – a náhrobní poezie je v 2. pol. 19. stol. článkem širšího pole působnosti antologií u měšťanského publika – navazuje na topoi klasiky a romantismu dosti šablonovitě, uhlazeně.^[24] Repertoár antologií nicméně plnil účel pomoci pozůstalým nalézt důstojný způsob, jak uctít památku zemřelého. Usnadňoval rovněž práci kameníkům: měli k dispozici již hotový text a bylo snazší vyhnout se gramatickým chybám. A kromě toho se kompilátoři obraceli na široké spektrum středních a nižších vrstev se skrytým podnětem, aby si lidé na hrob umístili nápis, což uspíšilo konec tradice hrobů chudých, jež bývaly bez nápisů.^[25]

Může být ještě doplněno, že vedle antologií s kultivačním, estetizujícím nárokem se během 19. století objevují i sbírky satirických epitafů, které téma smrti odlehčují či dokonce převrací ve frašku, jako prvek populární kultury – je

to však jev bez přímého vlivu na pohřebnictví. Literární konvence 19. století pak určují tón i ve sbírkách, které vznikaly ve 20. století, jak dokládá například domácí Šormova sbírka z r. 1939: má dokumentární, etnografický charakter, zároveň je členěním pro různé adresáty a příležitosti i návodná; obsahuje i německojazyčnou část.^[26] V poválečném období a zejména koncem století ovšem obliba epitafrních textů již zdaleka nedosahuje někdejšího stavu. I dnes lze sice na internetu snadno nalézt sbírky textů pro pozůstalé, ale jejich repertoár je poměrně skromný a konvenční (navíc se zřetelným odklonem od rýmu) a sotva vypovídá o konjunkturu náhrobní poezie. Zároveň jsou zpřístupňovány vědecké studie a historické soubory textů a k tématu se obrací spíše odborný zájem. Náhrobní nápisy jsou zkoumány jako doklad o kulturně-společenském prostředí, v němž vznikaly, z genealogických zájmů či lingvisticky – pak jako hraniční žánr, v němž se mísí praktická i poetická funkce jazyka a lze sledovat různé komunikační strategie. Je však třeba poznamenat, že v českém prostředí systematické výzkumy na tomto poli zřejmě teprve budou provedeny.

Komunikativních aspektů jazyka si právě s ohledem na náhrobní nápisy všimá polský germanista Józef Jarosz. S inspirací v lingvistických teoriích Romana Jakobsona a Klause Brinkera uvažuje o jazykové funkci informativní, apelové, obliagační a funkci kontaktu. Náhrobní nápisy mohou podle něj i přes svůj omezený rozsah naplňovat všechny tyto funkce, ale jejich kombinace se text od textu liší.^[27] Informativní funkce zpravidla dominuje v horní části náhrobku a váže se k uvádění jména a základních životních údajů, případně zaměstnání či jiné identifikace osoby. Tato část bývala obsažnější v 18. a ještě v 19. století, kdy se uváděla také jména manželky či manžela, někdy i datum sňatku. Zmíněné informace ovšem mohly být zahrnuty i do další, emotivní části nápisu, z níž lze vyčíst také, jakou roli měl zemřelý v rodině (matka, bratr apod.). V závěrečných pasážích vystupuje do popředí obliagační funkce jazyka: pozůstalí se zavazují

vzpomínat na zemřelého, uchovat ho v paměti, ve vzpomínkách (např. *Wir vergessen Dich nie. Nikdy na Tebe nezapomeneme*).^[28] Vyjadřuje-li text nápisu vztah k zemřelému přímo, projevuje se rovněž funkce kontaktní: pozůstalí ho oslovují, obrazení se k němu s určitým sdělením (*Vater, ich vermisse Dich. Otče, chybíš mi*); někdy je subjektem promluvy i zemřelý (...*ich wache auf, wenn der Herr mich ruft; ...procitnu, až Pán mě zavolá*).^[29] Rozmanitým způsobem se uplatňuje také funkce apelová či apelativní. Bývá přítomna spíše zastřeně v souvislosti s rozměrem kolektivní identity a sdílených hodnot, například na hrobech vojáků padlých za vlast anebo také rodičů: text poukazuje na životní hodnoty, řádný život zemřelého (např. *Im Leben lieb und treu, im Tod unvergessen. V životě milý a věrný, ve smrti nezapomenut*), obsahuje nepřímé upozornění, že člověk by měl vést spořádaný život, aby byl vzorem pro přicházející generace, ať už v rodinném či veřejném kontextu – ten je ostatně s rolí hřbitova vždy spojen.^[30] Apelativní akcent je přítomen též v textech s náboženským obsahem, v připomínkách, že člověk by měl myslet na smrt a věřit v Boha (*Ich bin die Auferstehung und das Leben nebo Selig sind die Toten, die im Herrn sterben*).^[31] Dále mají charakter přímé výzvy či apelu směrem k zesnulému věty jako *Ruhe sanft und habe Dank! Odpočivej sladce a měj dík!*, apel může směřovat také ke kolemdoucímu (*Wanderer, stehe still... Poutníče, postůj*).^[32] A nehledě na různorodé konfigurace jazykových funkcí, podněcují emotivní přípisy vůbec k reflexi lidského života, uvědomění si podstatného, ať už v konkrétnější či v obecnější rovině.

Jarosz si všimá rovněž stylistických prostředků, které německojazyčné přípisy ve vázané řeči vykazují. Uvádí především paralelismus, užití

dvou víceméně symetrických a k sobě vztažených větných konstrukcí či veršů, v nichž stejné větné členy obsazují stejnou pozici (např. *Arbeit war Dein Leben/ Wahrheit war Dein Streben*).^[33] Tento formální postup se ukazuje jako velmi příznačný pro tzv. *Totenlob*, část nápisového formuláře, v níž zaznívala chvála zemřelého, reflexe principů, podle kterých žil a jednal, jeho charakteru. Paralelismus může obsahově stát také na antitezi, na protikladech (slov či myšlenek); jejich postavení proti sobě zesiluje jejich kontrast. V našem kontextu se nabízejí příklady jako život – smrt, zde – tam, práce – odpočinek, rozdělení – shledání (*Dem Auge entschwunden/ dem Herzen geblieben*).^[34] Zvláště dobře slouží vyjádření vzpomínky či „resumé“ života zesnulého. Anastrofa zase umožňovala dosažení silného rytmizování promluvy a afektivního zdůraznění, vytvoření patosu a slavnostní atmosféry přesunem např. genitivní vazby či přívlastku na začátek věty (např. *Meines Lebens höchstes Glück/ Ruht in diesem stillen Grabe*).^[35] Dalšími působivými figurami, uplatňovanými v náhrobních nápisích, jsou paradox (např. *Wir Toten sind nicht tot*).^[36] řečnická otázka (*Ist Gott für uns, wer mag wider uns sein?*).^[37] převertování smyslu výroku (např. *Stärker als der Tod ist die Liebe* namísto *Tod ist stärker als die Liebe*).^[38]

K jiným stylistickým prostředkům, hojně využívaným pro umocnění emotivního působení a rétorickou silu veršů, řadí Jarosz opakování, například slov či základů slov, užitých v různých tvarech nebo jako různých slovních druhů.^[39] Tím lze dosáhnout i charakteristického způsobu rytmizování. Specifickým druhem opakování je výčet jednotlivých rolí zemřelého v rámci rodiny (syn, otec, bratr, švagr).^[40] K posílení vyznění kvalit zemřelého lze využít též násobných hodno-

[24] K sentimentální lyrice a antologiím pro veřejnost ve 2. pol. 19. stol. srv. McINNES – PLUMPE 1996, s. 432–435.

[25] JAROSZ 2015, s. 124. Srv. k tomu NAVRÁTILOVÁ 2004, s. 277–278, která připomíná, že venkovské hřbitovy v Čechách a na Moravě byly ještě na sklonku 19. stol. skromnější a méně úpravné než městské. Kříže byly také často dřevěné, tj. nezanechaly nám „kamenná poselství“, o nichž se zmiňuje Jarosz. Na týž problém poukazuje v úvodu svého výběru náhrobních nápisů, pořázeného z většího sběru autentických nápisů v českém prostředí, také ŠORM 1939, s. 7.

[26] Srv. ŠORM 1939: *Náhrobní nápisy*. Výbor ze sbírky Antonína Šorma. Vydal Ondřej Junek v Týně nad Vltavou, zvl. kap. 7.

[27] JAROSZ 2013c, s. 291.

[28] JAROSZ 2013c, s. 292.

[29] JAROSZ 2013c, s. 292.

[30] JAROSZ 2013c, s. 296.

[31] *Já jsem vzkříšení a život; nebo Blahoslavení jsou mrtví, kteří umírají v Pánu*. AROSZ 2013c, s. 297.

[32] JAROSZ 2013c, s. 300.

[33] Práce byla tvým životem, o pravdu jsi usiloval. JAROSZ 2013a, s. 107.

[34] Očím ztracen, srdci zůstává. JAROSZ 2013a, s. 110.

[35] Mého života největší štěstí odpočívá v tomto tichém hrobě. JAROSZ 2013a, s. 111.

[36] My mrtví nejsme mrtví. JAROSZ 2013a, s. 112.

[37] Je-li Bůh s námi, kdo proti nám? JAROSZ 2013a, s. 112.

[38] Láska je silnější než smrt – namísto Smrt je silnější než láska. JAROSZ 2013a, s. 112.

[39] JAROSZ 2013b, s. 81–83.

[40] JAROSZ 2013b, s. 84.

tících přívlastků a fonetických figur (např. *Gottes Geist hat mich geschaffen* [...] ^[41]; *Für Andere gelebt, von Allen geliebt*) ^[42].

Se všemi těmito postupy, jichž si v Jaroszových lingvistických studiích všímáme, se lze setkat i v náhrobních nápisech ze sudetských hřbitovů: například obliba paralelismů a antiteze je nepřehlédnutelná, stejně jako častý výskyt anastrof, výčtů, rytmizované řeči. Ve vztahu k příkladům, které Jaroszovy studie k demonstraci jazykových specifik náhrobní poezie užívají, můžeme v našem kontextu zaznamenat snad jen jeden drobný rozdíl: v souboru, který zde následně představujeme, dominují čtyřverší, ev. dvojverší, méně se vyskytuje trojverší (Jarozsem dokládána např. na hřbitovech ve Vratislavi, Budyšíně, Zhořelci, Bischofswerdē, Berlíně), byť triadická struktura výpovědi nechybí (např. *Geliebt – beweint – unvergessen*). Tuto drobnost však uvádíme jen na okraj, výpovědní hodnotu takového pozorování by bylo třeba ověřit porovnáním většího nápisového fondu.

Bez ohledu na regionálně zjistitelné rozdíly či obecně na rozdíly stylu a jazykové úrovně spojuje náhrobní nápisy zásadní moment: zpřítomňují zemřelého, specifickým způsobem zajišťují jeho nesmrtelnost. Písmo – zvláště vytesané do kamene nebo vyleptané do skla – rozšiřuje časoprostor paměti, udržuje povědomí o lidech minulých časů, uchovává vzpomínku na ně. Zemřelý tak zůstává přítomen i dalším generacím. Tam, kde nápis či dokonce hrob není, vzpomínka zaniká a „mizí“ i zemřelý, alespoň z kolektivní paměti. I v tomto kontextu se lze zamyslet nad rušením hřbitovů – pohraniční oblasti Sudet skýtají velké množství hřbitovů zničených, přímo srovnaných se zemí – či nad odstraňováním nápisů na některých hrobech (názorným příkladem je v tomto ohledu hřbitov ve Vidnavě).

Nápisy na námi zkoumaných hřbitovech

Námi zkoumané hřbitovy se nacházejí v oblasti bývalých Sudet. Tím rozumíme území zejména v pohraničí Československé republiky, na kterých v meziválečném období a bezprostředně po II. světové válce převládalo německé obyvatelstvo, tj. území, kde bylo německé obyvatelstvo po r. 1945 vysídleno a kde probíhalo dosídlení novými obyvateli. Podle historiků se tento proces dotkl přibližně tři milionů Němců na území s rozlohou přes 22 000km².^[43] Námi prováděný výzkum cílil především na čtyři větší geografické celky: 1) okresy na území severní Moravy a české části Slezska – okres Jeseník, zčásti také Šumperk, 2) východní Čechy – okres Náchod a v rámci tohoto okresu speciálně Broumovsko, Rychnov nad Kněžnou, Trutnov, Svitavy, konkrétně Moravskotřebovsko, a Ústí nad Orlicí, 3) západní a jižní Čechy – okresy Tachov, Domažlice, Klatovy, Plzeň-sever, Plzeň-jih, Prachatice, Český Krumlov a několik lokalit okresu Karlovy Vary 4) tzv. Sprachinsel Iglau mezi Havlíčkovým Brodem a Jihlavou; dílčí exkurz zasáhl na Jižní Moravu, do okresu Znojmo (Vranov nad Dyjí). Z celkově zmapovaných více než sto sedmdesáti hřbitovů byly čitelné nápisy nalezeny na sto třinácti hřbitovech a ty jsou zde prezentovány.

Vzhledem k tomuto sledovanému prostoru jsme dokumentovali hrobová místa bývalých německých obyvatel a evidovali nápisy na náhrobních jednotlivců a rodin, které užívaly německého jazyka. Představujeme zde vhléd do nápisového fondu regionů, nikoli zcela kompletní přehled. Stranou pozornosti zůstala také židovská pohřebiště, jejichž zachování a průzkum je předmětem jiných projektů. Z dochovaných nápisů, které lze dosud číst na náhrobních převážně venkovských hřbitovů v Sudetech, pocházejí v našem souboru nejstarší přibližně z poloviny 19. století, četnost vzrůstá kolem přelomu 19. a 20. století a většinou jsou zastoupeny nápisy na hrobech obyvatel zesnulých mezi I. světovou válkou a 40. léty 20.

století. Po r. 1950, kdy dobíhá proces vysídlování a zůstavší německá menšina je plánovitě integrována či reintegroována (nabídka československého státního občanství, nepovolení německojazyčných škol),^[44] éra německojazyčných sudetských hřbitovů končí. Obce s někdejší většinově německým obyvatelstvem byly buď dosídleny příchozími převážně slovanských národností, anebo tak či onak zanikaly. Ve všech případech docházelo k přerušování kontinuity a tradic.

Připomeňme, že na okraj představovaného souboru nápisů odkazujeme rovněž ke kolektivním památkům nebo nápisům na hrobech významných osobností, které jsme při průzkumu příležitostně zaznamenali. Hlavní pozornost je ovšem věnována náhrobkům rodin či jednotlivých místních obyvatel a v nápisech nikoli faktografické informativní části, nýbrž přípisům, které charakterizuje určitá emocionální, poetická či náboženská intence a které zesnulého doprovázejí na poslední cestě. Jejich vizuální ztvárnění i literární charakter, užití výše uvedených stylistických prostředků a citelně specifická estetická norma je odlišují od jazyka běžné komunikace, nazýváme je tedy náhrobní poezií.^[45]

Náhrobní poezie sudetských hřbitovů

Na námi zkoumaném území lze v případě náhrobních nápisů rozlišovat po Jaroszově způsobu informativní a emotivní část: ^[46] v informativní (onomasticko-genealogické) je pravidlem uvedení jména a data úmrtí, často s připojením věku zemřelého. Zejména u nápisů vzniklých přibližně do 20. let 20. stol. se vyskytuje také údaj o místě bydliště zemřelého, bývají připojeny informace o jeho zaměstnání nebo společenském postavení (např. *K.u.K. Notar, Pfarrer, Farbereibesitzer*, „*Schuhmachersgattin von hier*“, *Waldaufsehersgattin*, „*Müllerssohn aus Kunzendorf*“). Tyto údaje se zpravidla nacházejí v horní části náhrobní desky. Přípisy, na něž byla ve sběru soustředěná pozornost, vlastně epitafy, se někdy vyskytují rovněž zde, pod základními

faktografickými údaji. Časté je však jejich umístění na zvláštní desce ve spodní části náhrobního kamene. Zde zaznívá chvála zesnulého, biblický verš, báseň či stručný apel, slib, přání.^[47] Omezený prostor náhrobku i vkusové konvence a tradice nahrávají veršové formě přípisů. V některých verších se přitom objevují zvláštní psané formy slov, snad gramatické chyby, někde je však obtížné říci, zda se jedná o dialekt, místní zvyklost psaní, zda sehrál roli starší úzus, potřeba rýmu, neznalost či jen „překlep“ kameníka. Texty jsme prepisovali doslova, tj. s těmito ortografickými zvláštnostmi.^[48]

Co je vlastně předmětem této náhrobní poezie? Snad lze říci, že hlavní roli zde hraje zemřelý, jeho život, skutky a smrt, často spolu s křesťanskou nadějí na zmrtvýchvstání nebo jinak pojatým zamyšlením nad smyslem života. V mnoha verších však dominuje perspektiva pozůstalých: obraz zesnulého v jejich myslích, city, které vyvolal, vzpomínka, kterou zanechal. Základní dělitka mohou tedy vést takto: spíše náboženské, či spíše sekulární ladění; a spíše střízlivé a lakonické, anebo emocionální, básnivě sdělení. Témat veršů je zdánlivě mnoho, leckdy se však jen mírně obměňují při zachování klíčových slov nebo literárních motivů. Co se týče vyjádření vztahu pozůstalých k zemřelému, zejména ve 20. století se na náhrobních často setkáváme pouze se stručným přáním, aby zesnulý odpočíval v pokoji. Konstantní výskyt této závěrečné formule je ovšem sám o sobě pozoruhodný: formálně více či méně odpovídá závěrečné části latinského Anno domini formuláře (*Requiescat in pace / Ruhe in Frieden! Ruhe sanft! Friede seiner Asche. Friede ihren Seelen. / Odpočívej v pokoji! Odpočívej sladce! Pokoj jeho popelu. Pokoj jejich duším.*); obsahově zase představuje odpočinku, spočinutí, pokoje reprezentuje zřejmě nejstarší, nejoblíbenější a nejvytrvalejší představu lidí o onom světě.^[49] Rozvinutější přípisy akcentují buď žal a nenahraditelnost ztráty, anebo naděje v opětovné shledání, která bývá formulována buď v jazyce víry, anebo ve verších o lásce, jež trvá na věky. Vedle chvály

[41] Boží duch mě stvořil [...]. JAROSZ 2013b, s. 90.

[42] Pro druhé žil, všemi byl milován. JAROSZ 2013b, s. 91.

[43] ARBURG – STANĚK 2010, s. 65, uvádějí: „*Dostupné prameny dovolují předložit odhad, že v období od května 1945 do jara 1951* [...] opustily české země přibližně tři miliony osob považovaných v dané době za Němce.“ WIEDEMANN 2016, s. 31–32, připomíná různost údajů československých úředních míst po r. 1945. Číslo 22 000 km² uvádí s odkazem na publikaci s údaji Čs. ministerstva zemědělství z r. 1946 jako rozlohu území vytipovaného ke znovuosídlení a jako území, „*na němž svého času žily přes tři miliony Němců*“. Mírně odlišná čísla mu vyplývají z údajů Státního úřadu statistického. Připomíná také, že jde převážně o oblasti označované po r. 1945 oficiálně termínem „pohraničí“, historické bádání se po r. 1989 nicméně opět příkladní k užívání pojmu Sudety („*původně německy hovořícím obyvatelstvem obývané oblasti českých zemí*“).

[44] Sr. k tomu WIEDEMANN 2016, s. 375 a 382–383.

[45] Tento termín nezavádíme nově, vodítkem nám byl zejména sborník LORENZOVÉ – PETRASOVÉ 2001 s článkem H. Lorenzové „Český biedermeier a náhrobní poezie“, s. 151-160.

[46] Sr. JAROSZ 2015, s. 118; týž 2017, s. 162-163.

[47] Sr. JAROSZ 2015, s. 119.

[48] Sr. např. dublety jako Kumer / Kummer, den / denn, překlepy typu Frunden místo Freunden, občasné chyby v koncokách atd. Zároveň však platí, že pokud se text stejného znění vyskytl opakovaně, pro výchozí zápis zde využíváme bezpříznakovou variantu.

[49] Takto sr. ARIÈS 2000a, s. 39.

OBR 16 Kamenný náhrobek s amatérskými přetěry stříbřenkou. Hřbitov v Moravské Třebové (okres Svitavy). Foto: ZA.

OBR 1.8.17 (Detail OBR 1.8.16) – sulfatizovaná povrchová úprava. Hřbitov v Moravské Třebové (okres Svitavy). Foto: ZA.

OBR 1.8.18 (nahore) Rozlámaná skleněná deska. Hřbitov v Moravské Třebové (okres Svitavy). Foto: ZA.

OBR 1.8.19 (dole) Mizející povrchová úprava reliéfně provedeného nápisu. Hřbitov v Moravské Třebové (okres Svitavy). Foto: ZA.

2. KATALOGOVÁ ČÁST (průvodce výstavou)

Městský hřbitov v Uničově. Hrobka rodiny Dr. Millera. Foto: PH.

2.1 MÍSTA

*„Nad zahradou smutečních vrb, jilmů i lip,
zazní jasný, skorem radostný zvuk zvonu,
oslavující vítězství neumírající duše,
a tu, nemaje nikoho bližšího zde odpočívajícího,
mnohý položí kvítek na hroby opuštěné
a zanedbané.
A to jest nejkrásnější vítězství citu nad dravým
sobectvím.“*

F. J. Kunc, Od počátku až do skonání světa. Praha 1937.

Hřbitov ve Vrbně pod Pradědem
(okres Bruntál). Foto: PH.

2.1.1 Proměny sudetských hřbitovů od 18. století do roku 1945

V nejpřísnějším slova smyslu jsou hřbitovy místa určená k uchování lidských ostatků za účelem jejich zetlení a rozkladu. Ačkoli primární účel hřbitova je ryze praktický, je nutné na něj nahlížet také ze symbolického hlediska, jako na místo připomínající pomíjivost věcí a místo paměti a piety.

Ve středověku se hřbitovy rozkládaly kolem kostelů a zpravidla neměly žádnou přesnou podobu. Ani jednotlivá hrobová místa nebyla nákladně zdobena a často jejich přítomnost naznačoval pouze navršený rov opatřený dřevěným křížem. Pro křesťanské hřbitovy, na rozdíl od židovských, bylo charakteristické, že po uplynutí doby nutné pro zetlení byla hrobová místa z důvodu nedostatku místa znovu využívána pro další pohřby. Výjimečné postavení měly jen nejzámožnější vrstvy, šlechtici, duchovní, případně bohatí měšťané, kteří si mohli dovolit zřídit trvalé hrobky nebo trvalé památníky, nejčastěji ve formě epitafu zapuštěného do kostelní zdi.

Až do pozdního osvícenství a josefínských

OBR 2.1.1.1 Hřbitov kolem kostela sv. Jana Nepomuckého v zaniklé vsi Vrchní Orlice (okres Rychnov nad Kněžnou). Foto: LB.

OBR 2.1.1.3 Epitafy z 18. století a první poloviny 19. století zapuštěné do severní zdi původně renesančního hřbitovního kostela sv. Stanislava v Mohelnici (okres Šumperk). Foto: PH.

OBR 2.1.1.2 Renesanční epitafy Hannibala z Valdštejna (+1622) a Mariany Kaplířové ze Sulevic (+1603) osazené do zdi presbytáře kostela sv. Václava v Rudníku (okres Trutnov). Foto: PH.

OBR 2.1.1.4 Městský hřbitov v Trutnově byl zřízen roku 1875 na pravidelném půdorysu. Jeho součástí byl reprezentativní vstupní objekt v novorománském stylu, doplněný arkádami. Reprezentativní hrobky místních významných rodin a osobností jsou soustředěny především podél obvodových zdí hřbitova a podél zdí oddělujících jeho jednotlivé části. Foto: PH.

reformem v 80. letech 18. století bylo pohřbívání a provozování pohřebišť záležitostí církevní. Postupně však posilovalo pojetí hřbitova jako veřejné instituce, a sílil také zájem veřejné správy na provozování hřbitovů a regulaci pohřbívání podle moderních medicínských poznatků a hygienických pravidel. Na místo tradičního pojmu Kirchhof, příliš spojeného s křesťanstvím, se začalo prosazovat „civilnější“ označení hřbitova jako Friedhof.

Velký význam měl zvláště Dvorský dekret z 23. srpna 1784 o pohřbívání mrtvol, který nařídil uzavřít všechny hrobky hřbitovů a tzv. „svatá pole“ nacházející se v intravilánu osad. Místo nich byly zakládány nové hřbitovy v přiměřené vzdálenosti od osídlené oblasti, které nebyly vystaveny vodě a měly vhodné složení půdy, které by nebránilo tlení. Takovéto pozemky měly být ohrazeny zdí a opatřeny křížem.

Přestože působnost josefínských reforem hluboce reformovala praxi pohřbívání, některé hřbitovy v málo lidnatých horských oblastech si udržely svůj původní charakter a nepravidelnou, ať už polygonální či oválnou nebo téměř kruhovou,

OBR 2.1.1.5 Stará Červená Voda, nový hřbitov na svahu Kostelního vrchu má všechny znaky poreformního hřbitova: obdovou zeď, márnici i centrální hřbitovní kříž. Foto: PH.

dispozici kolem budovy kostela. Příkladem může být stále funkční hřbitov v Kašperských Horách či Mouřenec (v okrese Klatovy), Nicov či Horní Vltaovice (okres Prachatice). I vzhledem k charakteru osídlení a velikosti, která odpovídala potřebám obce, prodělaly tyto hřbitovy jen poměrně málo změn a adaptací, jako byla výstavba hřbitovní zdi nebo zřízení „centrálního“ hřbitovního kříže před kostelním průčelím nebo před vchodem do areálu hřbitova. **[OBR 2.1.1.1]**

Nejstarší sepulkrální památky se v oblasti běžných venkovských hřbitovů v Sudetech dochovaly jen výjimečně, často díky tomu, že byly neoddelitelně spojeny se samotnou kostelní

stavbou. Se vsazenými náhrobními epitafy nebo náhrobky renesančního stáří se tak můžeme setkat například na zdi hřbitovního kostela sv. Kříže v Javorníku-Vsi nebo kostela sv. Petra a Pavla v Bernarticích, případně na fasádě kostela sv. Václava v Rudníku (okres Trutnov). **[OBR 2.1.1.2]** Nebylo vzácným případem, že byl takovýto starší epitaf osazen na své současné místo až druhotně, během přestavby či rekonstrukce kostelní budovy. Starší sepulkrální památky takto mohly zůstat stálou součástí kostelních staveb i v místě již zrušených hřbitovů. Příkladem je areál renesančního, původně hřbitovního kostela sv. Stanislava v Mohelnici (okres Šumperk), kde byl hřbitov zrušen až na začátku 20. století po vybudování nového městského hřbitova. **[OBR 2.1.1.3]**

OBR 2.1.1.6 Hřbitov v Hojsové Stráži (okres Klatovy) byl na nové místo přeložen na začátku 19. století v souvislosti s přestavbou a rozšířením kostela Neposkvrněného početí Panny Marie. Založen byl na areálu čtyřbokého půdorysu, obklopen zídou s budovou márnice na straně protilehlé vchodu. Nechybí ani centrální kříž. Foto: JS.

OBR 2.1.1.7 Původní farní hřbitov kolem kostela sv. Maří Magdalény v Pustých Žibřidovicích (okres Šumperk) byl někdy v průběhu 19. století dodatečně rozšířen směrem k severozápadu o pravidelnou pravoúhlou část. Foto: PH.

Druhou skupinu hřbitovů tvořily „reformované“ hřbitovy pravidelného půdorysu, které byly v duchu josefínských reforem nově zakládány nezávisle na starší situaci a zpravidla také v dostatečné vzdálenosti od zastavěného území. Hojněji začaly vznikat až kolem poloviny 19. století pro potřebu rychle se rozrůstajících městských aglomerací. Hřbitov na Starém Městě v Liberci nahradil původní pohřebiště u kostela sv. Kříže v roce 1832 a ještě v průběhu 19. století byl několikrát rozšířen. Ve druhé polovině 19. století byly založeny například hřbitovy v Karlových Varech – Drahovicích (1864), v Trutnově (1875) v Chebu (1879) nebo v Jablonci nad Nisou (1899). Také Opava jako metropole rakouského Slezska získala nový hřbitov podle projektu městského architekta Eduarda Labitzkého až v 90. letech 19. století, konkrétně v roce 1891.

Tyto hřbitovy už nepostrádaly reprezentativní ráz, který jim dodávaly nejen monumentální stavby vstupních objektů, často zahrnujících nejen provozní objekty hřbitovní správy, ale také rozlučkové síně a další zázemí pro návštěvníky hřbitova a pozůstalé. Na výpravnosti hřbitovů se podílely také monumentální hrobky významných rodů. Ty se podle staršího zvyku soustředily především kolem obdovové zdi hřbitova. **[OBR 2.1.1.4]**

Snaha o reprezentativní pojetí se netýkala pouze městských hřbitovů. Dodnes využívaný hřbitov ve vsi Stará Červená Voda (okres Jeseník) na východním svahu Kostelního vrchu **[OBR 2.1.1.5]** byl založen až jako třetí v pořadí po původním hřbitovu kolem farního kostela na dnes již opuštěném hřbitovu pravidelného založení z počátku 19. století. Hřbitov v Hojsové Stráži (okres Klatovy) byl na nové místo přeložen na začátku 19. století, v souvislosti s přestavbou a rozšířením kostela Neposkvrněného početí Panny Marie. Jeho dnešní podoba je výsledkem několika úprav, během nich byl areál čtyřbokého půdorysu obklopen zídou a doplněn budovou márnice na straně protilehlé vchodu. Nechyběl ani centrální kříž. **[OBR 2.1.1.6]**

Vzácné nebyly ani případy, kdy hřbitovy staršího založení, rozkládající se kolem kostela, z kapacitních důvodů již nedostačovaly, a proto byly rozšířeny o novou, pravidelnou část. Toto řešení bylo zvláště ve venkovských oblastech schůdnější než zakládání hřbitova na zcela novém pozemku. Podobné řešení najdeme například v Dlouhé Vsi u Havlíčkova Brodu, Ondřejovicích u Zlatých Hor nebo u kostela sv. Maří Magdalény v Pustých Žibřidovicích (okres Šumperk). **[OBR 2.1.1.7]**

[PH]

2.3.3 Křesťanské motivy a romantické návraty k přírodě

Inspirace historickými slohy je charakteristickým rysem architektury 19. století. Od poloviny 19. století se i tvarosloví náhrobků začalo stále více inspirovat středověkou architekturou, především gotikou. Oblíbeným typem náhrobku byly kaple nebo tabernáky napodobující svatostánky, doplněné fiálami, slepými kružbami, kraby a dalšími ozdobami typickými pro středověkou gotickou architekturu. Gotické tvarosloví a inspirace výzdobou křesťanských oltářů ovlivnily podobu náhrobních stél až do počátku 20. století. Často se mísilo také s dalšími architektonickými motivy či výtvarnými prvky inspirovanými architekturou románskou, maurskou, byzantskou nebo renesanční. [OBR 2.3.3.1, 2.3.3.2]

Po krizi víry a úsilí o racionalizaci náboženského života v osvícenském 18. století nastalo po polovině 19. století u širokých společenských vrstev opětovné posílení zbožnosti a vlivu katolicismu. Do repertoáru náhrobního sochařství se vedle antikizujících Géníů a Plaček začaly vracet motivy křesťanské víry a ikonografie: postavy Krista nebo Panny Marie, v tradičním ztvárnění ikonografických schémata Matky Boží s malým dítětem nebo

Na protější straně:

OBR 2.3.3.1 Formy novogotické architektury se v sepulkrální architektuře používaly až do začátku 20. století. Hrobka v podobě gotické kaple, hřbitov ve Varnsdorfu (okres Děčín). Foto: PH

OBR 2.3.3.2 Hrobka Johanne Sophie von Schutter († 1857) byla vytvořena v duchu módního romantického historismu kombinující různé prvky středověké architektury, včetně románských a gotických forem. Hřbitov Łądek Zdrój (Kladsko, Polsko) se nachází v někdejší pruském Slezsku, 5 km od dnešní hranice s ČR. Foto: PH..

OBR 2.3.3.3 Postava Panny Marie s Ježíškem na hrobce Familie Tham na hřbitově v Mladých Bukách (okres Trutnov). Foto: PH.

v podobě Piety, Panny Marie držící Kristovo mrtvé tělo [2.3.3.3-2.3.3.5].

K tradičním ikonografickým motivům patřilo ztvárnění Krista na kříži (Krucifix) nebo v podobě hlavy Bolestného Krista, korunovaného trnovou korunou.

Nové vzory poskytovalo náhrobní ikonografii také moderní umění. Oblíbeným a často opakovaným motivem v sepulkrálním sochařství 19. století byl *Kristus Vzkříšený* podle slavné sochy (1833) od dánského sochaře Bertela Thorvaldsena pro kodaňský chrám Panny Marie. Na hřbitově v Lučanech nad Nisou (okres Jablonec nad Nisou) zdobí poměrně kvalitní replika z jemnozrnného bílého mramoru hned dvě hrobky. [2.3.3.6-7]

